

بررسی عوامل موثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهر و محدودیت های آن

روح الله صالح پور

کارشناسی ارشد علوم سیاسی گرایش مطالعات منطقه ای، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی عوامل موثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهر و محدودیت های آن انجام شد. روش تحقیق کتابخانه ای با استفاده از کتب، مقالات، پایان نامه ها و... بود. نتایج نشان داد تایید نشان داد که توسعه شهری یک فرآیند پیچیده و چندوجهی است که تحت تأثیر عوامل متعددی قرار دارد. از جمله این عوامل می توان به سیاست های شهری، برنامه ریزی فضایی، زیرساخت های موجود، و شرایط اقتصادی و اجتماعی اشاره کرد. هر یک از این عوامل به نوبه خود می تواند تأثیرات مثبت یا منفی بر روند توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها داشته باشد. علاوه بر این، محدودیت های متعددی نیز در مسیر توسعه پایدار شهری وجود دارد که می تواند مانع از تحقق اهداف توسعه ای شود. این محدودیت ها شامل کمبود منابع مالی، عدم هماهنگی بین نهادهای مختلف، مشکلات زیست محیطی، و مقاومت های اجتماعی در برابر تغییرات هستند. شناسایی و تحلیل این محدودیت ها به مدیران و برنامه ریزان شهری کمک می کند تا با اتخاذ تصمیمات هوشمندانه و استراتژیک، به بهبود فرآیند توسعه شهری بپردازند.

واژه های کلیدی: توسعه، توسعه فیزیکی، کالبدی، شهر، محدودیت

مقدمه

توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی برنامه‌ریزان و مدیران شهری در عصر حاضر به شمار می‌آید. با رشد سریع جمعیت و افزایش تقاضا برای خدمات و زیرساخت‌های شهری، ضرورت توجه به عوامل مؤثر در توسعه پایدار و بهینه فضاهاى شهری بیش از پیش احساس می‌شود. توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها نه تنها به بهبود کیفیت زندگی شهروندان کمک می‌کند، بلکه نقش بسزایی در ارتقاء کارایی اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی شهرها ایفا می‌کند. عوامل متعددی در توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها تأثیرگذار هستند که می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی تقسیم کرد: عوامل داخلی و عوامل خارجی. عوامل داخلی شامل سیاست‌های شهری، برنامه‌ریزی فضایی، مدیریت منابع و زیرساخت‌های موجود می‌باشد. در حالی که عوامل خارجی به شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی مرتبط هستند که بر روند توسعه شهری تأثیر می‌گذارند. به عنوان مثال، تغییرات اقتصادی و اجتماعی می‌تواند منجر به تغییر در نیازها و انتظارات شهروندان از فضای شهری شود. با این حال، توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها با محدودیت‌ها و چالش‌های متعددی نیز مواجه است. این محدودیت‌ها می‌توانند ناشی از کمبود منابع مالی، عدم هماهنگی بین نهادهای مختلف، مشکلات زیست‌محیطی و همچنین مقاومت‌های اجتماعی در برابر تغییرات باشند. به همین دلیل، شناسایی و تحلیل این محدودیت‌ها به منظور دستیابی به توسعه پایدار و متوازن شهری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این مقاله به بررسی عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها و محدودیت‌های موجود در این زمینه می‌پردازد.

رشد و توسعه شهری^۱

رشد شهری اضافه شدن مناطق و محله‌های جدید و گسترش خودرو و بی‌رویه شهرها را شامل می‌شود. توسعه فیزیکی و رشد جمعیت شهری به سرعت تغییرات و دگرگونی‌های را در شکل شهر بوجود می‌آورند که به صورت گسترش فیزیکی شتاب آلود و به صورت نامتعادل و ناهماهنگ بروز می‌کند، رشد شهری به نوعی حاکی از عدم وجود برنامه‌ای خاص و یا متعادل با گسترش و افزایش جمعیت است بطور کلی افزایش کاربری مسکونی و تخصیص حداقل سرانه‌ها و فضاها به سایر کاربری‌ها پیشی گرفتن رشد بر توسعه یا تقدم مقیاس بر عملکرد و برتری کمیت بر کیفیت نام دارد (همپانژاد، ۱۳۸۸: ۱۸). توسعه عبارت از تغییرات کمی و کیفی که هدفش بهبود توسعه یافتگی اجتماعی-اقتصادی و ارتقای معنوی باشد (صابری فر، ۱۳۷۸، ۲۸). به بیانی دیگر توسعه عبارت است از وسعت دادن یک پدیده در ابعاد مختلف که جامعیت داشته و دربرگیرنده توسعه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و تغییرات رفتار فردی نیز می‌باشد (زمردیان، ۱۳۹۴: ۱۴). توسعه شهری به عنوان یک مفهوم فضایی را می‌توان به معنای تغییرات در کاربری زمین و سطوح تراکم جهت رفع نیازهای ساکنان شهر در زمینه‌ی مسکن، حمل و نقل و اوقات فراغت تعریف کرد. هر چند اغلب اصطلاحات رشد و توسعه فیزیکی شهر به جای یگدیگر مورد استفاده قرار می‌گیرند. اما باید اذعان کرد که هر دو دارای مفاهیم جداگانه هستند به طوری که اکثر متخصصین برنامه‌ریزی شهری معتقدند رشد شهری و گسترش خودرو باعث رشد بی‌رویه شهرک‌ها، مناطق مسکونی و افزایش بی‌اصول و نا برابر سطوح مختلف شهری است (وهر، ۱۳۹۶: ۳۹).

^۱ -City development and Growth

مفهوم توسعه فیزیکی^۱

از ترکیب انواع فضاها یا کاربری‌های مسکونی، تجاری، صنعتی، تفریحی، و مذهبی ایجاد ارتباط و حرکت در زمان و مکان بین فضاهای یاد شده پیکره‌ای به وجود می‌آید که به صورت یک سیستم فیزیکی یا کالبدی عمل می‌کند. این پیکره را می‌توان یک کالبد به حساب آورد و گسترش این پیکره را توسعه کالبدی یک شهر یا یک مکان جغرافیایی قلمداد کرد (زنگی‌آبادی، ۱۳۹۶: ۱۹۲). به عبارتی دیگر مفهوم توسعه فیزیکی عبارت است از افزایش و گسترش وسعت شهر در اراضی پیرامونی خود یا الحاق مراکز سکونتی اطراف شهر به شهر اصلی به طوری که کاملاً در شهر مادر ادغام گردند (مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۸۳: ۴۳).

عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهر

عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها شامل مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی است که بر روند رشد و توسعه شهری تأثیر می‌گذارند. یکی از این عوامل، سیاست‌های شهری است که توسط دولت و نهادهای محلی در زمینه برنامه‌ریزی و توسعه شهری تدوین می‌شود. این سیاست‌ها می‌توانند شامل قوانین ساخت و ساز، زون‌بندی و برنامه‌های توسعه‌ای باشند که نقش حیاتی در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهرها دارند. برنامه‌ریزی فضایی نیز از دیگر عوامل مؤثر است که به تخصیص فضاهای عمومی و خصوصی و بهبود کیفیت زندگی و کارایی شهر کمک می‌کند. وجود زیرساخت‌های مناسب مانند شبکه‌های حمل و نقل، آب و فاضلاب، برق و ارتباطات، به تسهیل توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها کمک می‌کند. در کنار این موارد، شرایط اقتصادی شهر و منطقه، شامل درآمد سرانه، اشتغال و سرمایه‌گذاری، تأثیر زیادی بر توسعه شهری دارد. شهرهایی با اقتصاد قوی‌تر معمولاً قادر به جذب سرمایه‌گذاری‌های بیشتر و توسعه بهتر هستند. عوامل اجتماعی و فرهنگی نیز نقش مهمی در روند توسعه شهری ایفا می‌کنند. ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه، از جمله سطح تحصیلات، آگاهی اجتماعی و مشارکت عمومی، می‌تواند بر توسعه فیزیکی و کالبدی شهر تأثیرگذار باشد. همچنین، شرایط زیست‌محیطی و منابع طبیعی موجود در منطقه، از جمله زمین، آب و هوا، می‌تواند بر توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها تأثیر بگذارد. حفاظت از محیط زیست و استفاده پایدار از منابع طبیعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پیشرفت‌های فناوری و نوآوری در زمینه‌های مختلف، از جمله حمل و نقل، ساخت و ساز و مدیریت شهری، می‌تواند به بهبود فرآیندهای توسعه شهری کمک کند. مشارکت فعال شهروندان در فرآیندهای تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی شهری نیز می‌تواند به شناسایی نیازها و اولویت‌های جامعه کمک کرده و به توسعه پایدار و متوازن شهرها منجر شود. در نهایت، محدودیت‌های قانونی و اداری که ممکن است مانع از توسعه و تغییرات لازم در ساختار شهری شوند، می‌توانند به عنوان یک عامل محدودکننده عمل کنند. در مجموع، این عوامل به صورت همزمان و متقابل بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و درک صحیح از آن‌ها می‌تواند به بهبود فرآیند توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها کمک کند. لذا در ادامه مهم‌ترین عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهر ذکر می‌گردد:

- عوامل طبیعی

استقرار و توسعه فضای شهرها و روستاها در درجه اول، تابع شرایط محیطی و جغرافیایی آنهاست و فضاهای مجاور شهری و روستایی در ارتباط با عوامل گوناگون محیط طبیعی از جمله شکل ناهمواری و همجواری آن با عوارض طبیعی مانند کوه و دشت و رودخانه و جلگه و سواحل دریا و شرایط اقلیمی حاکم بر آن در جهت‌های توسعه شهرها و روستاها نقش تعیین‌کننده

¹ - Concept physical development

ای دارد، به طوری که شهرها و روستاها به تبعیت از این شرایط طبیعی شکل گرفته اند و ضمن برقراری ارتباط با یکدیگر به رشد و توسعه خود ادامه می دهند. محیط طبیعی همچنان که در به وجود آوردن تمدن ها مؤثر بوده در انهدام آن ها نیز تاثیر داشته است. چنانکه سه شبکه گسترده در سرزمین های اسلامی، دجله و فرات و نیل سند بستر سه تمدن بزرگ باستانی بوده اند. انسان یکی از عوامل برهم خوردن تعادل محیط می باشد و همیشه در رابطه با متقابل با محیط بوده است. (عزیز پور ۱۳۸۲: ۱-۲) کوه ها بیابان ها و دریاها و کویرها از مهمترین عوامل و عوارض طبیعی در ممانعت از گسترش شهرها بوده اند، اما با پیشرفت تکنولوژی نقش آن ها کمتر شده است از میان کلیه عوارض طبیعی دشت ها و جلگه ها و آب و هوا و آب ها (رودها و دریاها) علت وجودی و گسترش شهرها را موجب شده اند. (رهنمایی ۱۴۰۱: ۵۶) در برنامه ریزی توسعه فیزیکی شهرها بررسی خصوصیات محیط طبیعی منطقه در قالب مشخصات توپوگرافی، ژئولوژی، کلیما تولوژی، هیدرولوژی و ژئومورفولوژی انجام می گیرد.

بسته به نوع ناهمواری:

شهرهای کوهستانی، جلگه ای و پایکوهی شکل می گیرد. در مناطق کوهستانی به علت محدود بودن توسعه فیزیکی، توسعه های اقماری و خطی مد نظرند. اما در پایکوهها فضای زیادی وجود دارد، اما در آن ها نیز رابطه با کم بودن شیب و بالا بودن سطح آب های زیرزمینی و جنس زمین مشکلاتی ایجاد می کند.

تاثیر نوع کوهزایی:

در سیستم های قدیمی کوهزایی (یرکامبرین و کالدونین و هرسنین) به علت شدت فرسودگی و از بین رفتن ناهمواری ها درد وسعت زمین های هموار مشکلی وجود ندارد، اما در کوهزایی های آلی به علت جوان بودن مانع توسعه فیزیکی شهرها می شوند.

شیب:

شیب های مناسب جهت شهرسازی ۵ تا ۶ درصد و حداکثر ۹ درصد می باشد. شیب های کمتر از ۵ درصد پایدار، اما بالاتر از آن ناپایدار خواهند بود.

دامنه، دره، چاله (دموسیون)

در این مقوله جهت و دما و کیفیت آن ها تعیین کننده است. در دره ها و اپوسیون ها واژگونی دما و نشست هوا دیده می شود. از دیگر خصوصیات قابل بررسی محیط، ژئومورفولوژی می باشد.

در طراحی شهری به ویژه از نظر مکانیکی شهری مطالعات زمین شناسی از چند جهت لازم است.

الف: شناخت قابلیت مقاومت و پایداری زمین

ب: شناسایی شکست و گسل ها

ج: شناسایی منابع طبیعی مصالح ساختمانی مانند: سنگ و شن و خاک

د: شناسایی منابع کانساری به منظور بهره برداری های اقتصادی

ه: شناسایی خصوصیات زلزله خیزی شهرها از نظر قرارگرفتن بر روی خط زلزله

دسترسی به منابع آب از دیرباز به عنوان یکی از مهمترین عوامل مؤثر در مکانیابی شهر مورد توجه بوده است. بررسی کلی جغرافیای شهرهای ایران به خوبی وابستگی میان زندگی شهری و دسترسی به منابع آب را نشان می دهد و بسیاری از شهرهای کشور برای برخورداری از منابع آب مطمئن در کنار رودخانه ها شکل گرفته اند.

رودخانه ها را می توان به عنوان عوامل طبیعی که علاوه بر تامین آب شکل ناهمواری ها را نیز تغییر می دهند در تعیین مکان شهرها و روستاها و بافت فیزیکی آن ها مؤثر دانست. از جمله عوامل دیگر در ارتباط با عرض جغرافیایی و ارتفاع مکان در شکل گیری و استقرار مراکز شهری و روستایی آب و هواست، که از طریق ایجاد تمرکز و پراکندگی تجمع انسانی در ابعاد مختلف بر ساختار فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی شهرها تاثیر می گذارد.

- عوامل اقتصادی:

از دیگر موارد در کنار عوامل طبیعی، عامل اقتصادی است که مطالع و بررسی آن منحصر به شهر نیست و لازم است که در ارتباط با مناطق و روستاهای پیرامون مورد بررسی واقع شود. با دارا بودن شرایط مساعد اقتصادی شهر به رونق خود ادامه می دهد و با از بین رفتن آن رو به سوی افول می رود. (رضویان، ۱۳۹۱: ۱۲۵-۱۲۶)

سرمایه های ناحیه ای و به طور کلی سرمایه های کشاورزی و زمین داری با سرعت بیشتر در گسترش شهر عمل می کنند. شهر همچنین در این موارد اقتصادی به اطراف خود فشار می آورد و از آن ها تقاضای غذا و مواد اولیه و مسکن و زمین مساعد می کند و برای سرپناه دادن جمعیت و تامین غذا و رفاه آن ها انجام می دهد. (شکویی، ۱۳۹۵: ۳۷۶)

حیات شهرها به نیروهای متعدد اقتصادی وابسته است. بر اساس تئوری اقتصاد، پایه توسعه شهر رابطه ای مستقیم با میزان صدور کالا و خدمات دارد. شناخت نیروهای اقتصادی و عوامل رشد و توسعه شهری، به ویژه راههایی برای مسائل اقتصادی شهرها، ضرورت مشارکت کارشناسان اقتصادی را در برنامه ریزی شهری و مدیریت آن آشکار می سازد و بدون مطالعه و تحلیل های اقتصادی، شهرسازی مفهوم اجتماعی و انسانی خود را از دست می دهد. (سعیدنیا، ۱۳۸۷: ۲۳)

تهیه طرح های شهری از اولین اقدامات دولت برای مداخله مستقیم و برنامه ریزی شده در کالبد فیزیکی شهرها به حساب می رود، به طوری که قبل از آن هیچ محدودیتی از نظر کاربری اراضی وجود نداشت.

از یک سو به علت افزایش جمعیت و نیاز به مسکن بیشتر و از سوی دیگر به علت احتکار زمین به وسیله مالکان، دولتها نقش فعالی را در فراهم کردن زمینهای مورد نیاز توسعه شهری دارند. (پورمحمدی، ۱۳۸۲: ۱۴۱)

- شبکه های ارتباطی

توسعه حمل و نقل همواره هم علت و هم معلول تمرکز و رشد شهرها بوده است و گسترش حمل و نقل در ایجاد شهرهای جدید و رونق شهرهای قدیمی تاثیر زیادی داشته است. راه ها عامل ارتباط دهنده تاسیسات مختلف شهری اند و از این نظر اهمیت شان در سح شهرها قابل توجه و ملاحظه است. معمولاً ۲۵ الی ۳۰ درصد سرانه های شهری اختصاص به راهها و شبکه ها ارتباطی دارد. (رضویان، ۱۳۹۱) احداث راهها علاوه بر کارایی مطلوب برای رشد و تحرک جمعیت باید در ارتباط با عوامل طبیعی و محیطی نیز مد نظر قرار بگیرد و با اقلیم و رفع نیاز محله ای و خصوصیات فرهنگی و اجتماعی تطابق داشته باشد.

-عوامل اصلی رشد جمعیت شهرها

۱- رشد طبیعی جمعیت

۲- اثر مهاجرت در افزایش جمعیت و جابجائی های دائمی و روزانه

۳- توسعه محدوده شهر و ادغام آبادی های اطراف شهر در آن

محدودیت های توسعه فیزیکی شهرها

- محدودیت های طبیعی

با محدودیت هایی که به وسیله عوامل طبیعی به وجود آمده اند و از نظر نوع و کیفیت به دو دسته تقسیم می شوند:

الف: ناشی از عوامل طبیعی؛

ب: ناشی از عوامل ساخته دست انسان.

محدودیت های ناشی از عوامل طبیعی شامل:

وضع و موقعیت طبیعی، توپوگرافی و شکل زمین، نوع و ترکیب خاک و... است. بودن یا نبودن آب از جمله عوامل مهم و مؤثر در برنامه های توسعه شهری است. عموماً آب و هوا، درجه گرما و سرما، جهت وزش بادهای و میزان بارندگی تأثیرات قابل ملاحظه ای در برنامه شهرسازی دارند.

محدودیت های ناشی از عوامل دست ساز انسان، مانند جاده ها، شاهراه ها، ساختمان های اداری، بیمارستان ها، آثار فرهنگی قابل نگهداری، مجتمع های مسکونی، شبکه های آبرسانی و... که معمولاً با هزینه های سنگینی به وجود آمده اند و محدودیت های اساسی در طرح ریزی کالبدی شهر و برنامه های آینده شهر به وجود می آورند.

- محدودیت های ناشی از عوامل اجتماعی

این گونه عوامل به دلیل کیفیت خاص خود، کمتر از عوامل فیزیکی ملموس اند. ارزشیابی تمایلات و گرایش های اجتماعات بر اساس و مبنای ارزش های قابل لمس، که تا حدودی امکان پذیر است، ولی اهمیت آن ها را نمی توان نادیده گرفت. در طرح ریزی کالبدی شهر و برنامه های آتی توسعه باید به سنن و آداب دینی و مذهبی، فرهنگی و قومی ساکنان شهر توجه داشت و برنامه های توسعه با توجه به این گونه توجه به این گونه محدودیت ها دارای انعطاف کافی باشد تا با نیازهای گروه های مختلف اجتماعی مطابقت پیدا کند.

- محدودیت های ناشی از عوامل اقتصادی

محدودیت های مالی و اقتصادی، مهمترین مشکل اجرای طرح های توسعه و عمران شهری اند موضوع حق تقدم، تعیین اولویت وارجحیت برنامه ای نسبت به برنامه ای دیگر، در چارچوب هدفهای طرح مورد بررسی و مطالعه و مقایسه انجام گیرد و با امکانات سرمایه گذاری بخش خصوصی درجهت توسعه توجه می شود. طرح ریزی کالبدی شهر و پیشنهادهای مربوط به توسعه ی شهری، باید با امکانات سرمایه گذاری بخش خصوصی و عمومی منطبق باشد. (حسین زاده دلیر وهوشیار، ۱۳۸۵)

- محدودیت های ناشی از عوامل فنی

نبود کارکنان ماهر در زمینه های تخصصی، اجرای برنامه های شهرسازی را دچار وقفه نموده و کمبود ماشین آلات و یا نامناسب بودن آنها، اجرای برنامه های شهرسازی را بامشکل روبرو می سازد. اتخاذ تصمیم و اجرای طرح جامع باید با وسایل و روش های موجود و متداول منطبق باشد و به مرور زمان برحسب نیازها و امکانات روز، تعدیل شود.

- محدودیت های ناشی از عوامل اداری و سیاسی

با توجه به اینکه طرح توسعه و عمران شهری، کلیه جوانب زندگی مردم را در بر می گیرد، لذا موفقیت آن بستگی کامل به همکاری بین سازمان ها و دستگاه های دولتی و نهادهای و به طور کلی دست اندرکاران اجرای طرح دارد. تنظیم طرح های اجرایی و هماهنگی و مرحله بندی عملیات اجرایی، هنگامی که به صورت یک کوشش واحد در می آید، که هماهنگی کامل در سطوح

بالای مسئولان اجرای طرح به وجود آید. از این رو باید مدیران و مسئولان امور به مقصود و مفاهیم و اهداف طرح توسعه و عمران و طرح‌های سازمان‌های ذی ربط، آگاهی کامل پیدا و از اصول و شیوه‌های اساسی که برای اجرای این طرح‌های لازم است، آگاه باشد.

لازم به یادآوری است که با جلب همکاری و مشارکت شهروندان می‌توان به نتایج مطلوب در اجرای طرح توسعه و عمران شهری، دست یافت. (حسین زاده دلیر وهوشیار، ۱۳۹۱)

منابع و مأخذ

۱. پور محمدی، محمد رضا (۱۳۸۲) برنامه ریزی کار برای اراضی شهری، تهران، انتشارات سمت
۲. حسین زاده دلیر، کریم (۱۳۹۱) تکنیک و اصول برنامه ریزی شهری، جزوه درسی دانشگاه علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه تبریز.
۳. حسین زاده دلیر، کریم، هوشیار، حسن (۱۳۸۵) دیدگاه ها، عوامل و عناصر موثر در توسعه فیزیکی شهرهای ایران. جغرافیا و توسعه ناحیه ای، ۳ (۶)، ۲۱۳-۲۲۶.
۴. رضویان، محمد تقی (۱۳۹۱) برنامه ریزی کاربری اراضی شهری تهران، انتشارات مشی.
۵. رهنمایی، محمد تقی (۱۴۰۱) مجموعه مباحث و روش های شهر سازی، جغرافیا، تهران، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری ایران.
۶. زنگی آبادی، علی (۱۳۹۶) جغرافیا و برنامه ریزی شهری کرمان، نشر مرکز انتشارات کرمان شناسی
۷. سعید نیا، احمد (۱۳۸۷) کتاب سبز. جلد چهارم. نظام مراکز شهری و فضاهای مسکونی، مرکز مطالعات. برنامه ریزی شهری وزارت کشور
۸. شکوئی حسین (۱۳۹۴) جغرافیای کاربری. مکتبهای جغرافیایی، انتشارات آستان قدس رضوی.
۹. شکویی، حسین (۱۳۹۵) اکولوژی شهر، جغرافیای اجتماعی شهری. انتشارات جهاد دانشگاهی تهران.
۱۰. صابری فر، رستم (۱۳۷۸) نقد و تحلیل برنامه ریزی کاربری اراضی شهری، مورد نمونه شهر مشهد، رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۱۱. عزیرپور، ملکه (۱۳۸۲) توان سنجی محیط طبیعی و توسعه فیزیکی شهر تبریز، پایان نامه دکتری جغرافیای انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۲. مشهدیزاده دهقانی، ناصر (۱۳۸۳) تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم صنعت ایران، تهران.
۱۳. همپانژاد، الناز (۱۳۸۱) تحلیلی بر گسترش کالبدی شهر ارومیه، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد نجف آباد.
۱۴. وبر، ماکس (۱۳۹۶) شهر در گذر زمان، ترجمه شیوا کلویانی، انتشارات دانشگاه تهران.